

ԻՌՐՀՐԴԱՅՈՒԹԻՒՆՔ

ԵՂԻՇԷՆ ՈՒՆԷ՛Ր ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՒՐ

(Շար. տես յէջ 9)

ԵՂԻՇԷՆ ՈՒՆԷ՛Ր ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՒՐ

Բ. Բազմավիպի ժանթացուցած պատառիկն, որ այժմ մեր ձեռին է, սաստիկ մաշած է՝ ինչպէս կը գրէր եւ անծանօթ հմուտ հրատարակիչն, որոյ կարդացածէն հազիւ քաւնի մի բառ աւելի կրցանք կարդալ եւ մենք Եղիշէի ընթերցուածէն։ Մագաղաթին առաջին էջը բոլորովին ընթեռնելի է, եւ ունի Ղեւոնդեանց ատեն ընթերցուածոց կէտը. որ է Պետրոսի Ա. թղթէն քանի մի տող՝ մինչեւ « ընկալայք զկատարումն հուստոց ձերոց » (Ա. 9)։ յետոյ աւետարան՝ ոչ Ղկ. ըստ տօնացուցին, այլ « Մարեանք. Ասէ Յիսուս. յորժամ հալածիցին զձեզ... զի լաւ էք քան զբազում ճնճորսկս » (Ժ, 23-31)։ Եւ երկրորդ էջի առաջին տօնոր սոյն վերնագրով « Հրով տից Լ, սրբոյն Վարդանայ »։ ապա իսկոյն կը յարէ՝ « Վասն քո մեռանիմբ զօրհանապազ » սաղմոսը՝ (ԽԳ) քանի մի բառ. յետոյ Եսայիայ ընթերցուածն ըստ տօնացուցին. « Ասպէս ասէ Տէր ցիւրայեղ... այդ որ ողորմեցոցն է՝ միսիթարեացէ՝ զնոսա » (ԽԹ, 8-10)։ Ապա կը յարէ մանր երկաթազրով. ՎԿՏՈՒԹԻՒՆ ՍԲՈՐՈՆ ՎԱՐԳԱՆՆԵՆ ԵՒ ՀՄԱՏԵՎԱՆ ԵՒ ՎԱՆԱՆՆԵՆ ԵՒ ՍԱՀԱՆԱՆ ՀԱՅՈՑ ՍՊԱՐԱՊԵՏԱՑ (բառիկ մի անորոյ) ԱՄԵՆԱՅՍ ՍԲ (՝) ԱՐԱՅՑ, ՌԲԲ ՄԵՌԱՆԵ Մ ԵՄԵ ՊԵՐԱՊԱՐԱՊԻՆ (բառ մի անորոյ) ՊԱՐԱՅՑ (՝)։ Եւ կը սկսի Եղիշէի հինգերորդ յեղանակը՝ « Մեծ է սէրն աստուծոյ՝ » քանի մի տող*։

Այն էին Վարդանայ հետ յիշուած այդ սպարապետքը։ Բազմավէպն անդէպ կը համարի կարծել քանոնք Մամիկոնեանի նիգալակիկիքը՝ Հայեակ զինաբանն եւ Վահան զմուկն, ըստ որում նախ՝ սքաւ պարզ զօրավարներն էին եւ ոչ սպարապետք. եւ երկրորդ՝ եթէ նոյն անձինք լինէին, պէտք էր որ նոցա միւս եւ աւելի պատուաւոր նահա-

տակակիքք այլ յիշուէին ի միասին։ Ուստի Հայեակաւ կ'իմանայ Վարդանայ եղբայրը, եւ Վահանաւ զարծուին՝ որ ըստ Թովմարբի. կը մեռնի Վարդանայ հետ, եւ Սահակաւ զբազրաստունին՝ որոյ մահը կը պատմէ Ղազար, կամ զարձակ ուրիշ արժուներ մի. եւ կը համարի, թէ ճաշոցի նոյն ընթերցուածին մէջ՝ հետեւաբար եւ Եղիշէի բնագրին մէջ ի սկզբան՝ կային զոցա յիշատակութիւնք։ Զայս կը հաստատէ եւ տր. Խալսեան. բայց նա Վահանաւ կ'աւելցէ Վարդանայ եղբորորդին՝ մեծ սպարապետն իմա՝ նալ, եւ Սահակաւ՝ միայն զբազրաստունին։

Առաջնոյն արժուներն լինելու կարծիքն հաստատուած է Թովմայի աւանդութեան վերայ (88-9), որ իբր թէ Բարծուսն նետուրականն* Եղիշէի մօտ գալով ի Մկի՝ ուր կը ձգնէր սուրբը, կը խնդրէ եւ կ'առնու նորա պատմութիւնը տեսնելու համար. յետոյ հալածուելով արժուներեաց Մեղրապուհ իշխակունէն, իւր հետ կը տանի գիրքը, եւ անոր միջէն ջնջելով « որ ինչ վասն տանն արծուներեաց էր գործոց հանգամանք, եւ որ ինչ օրինակ մարտիրոսութեան Վահանայ », դարձեալ յետ կ'ուղարկէ զայն ի Ռատուներ. ուր տեղափոխուած էր Եղիշէ. բայց նա արդէն վախճանած լինելով, տեսնողք կը կարծեն թէ եղած սրբագրութիւնը պատմչին են։ — Այս տեղեկութիւնն համարել եւ զայս հին ժամանակէն. այնպէս՝ որ Եղիշէի պատմութեան զրգաբայց ծայրը յաւելուած կը զըռնենք Վահանայ նահատակութեան մասն ի Թովմայէ, իբրեւ լրումն Բարծուսայի աւերածին։ Բազմավիպի մէջ Սահակայ (ըստ Բզմ. արժուներոյ ուրումն քան բազրաստունոյն) անունն այլ եղծուած կը կարծուի նոյն նեստորականէն։

Այս տեղ երկու խնդիր կայ. մին՝ թէ արդեօք Եղիշէի մէջ ստուգիւ ձեռն միած է Բարծուսաւ. եւ երկրորդ՝ թէ ոչք են մեր մագաղաթի Վահանն, Սահակ եւ Հայեակը։ Փառք առաջնոյն։ Թովմայի պատմածին համեմատ դեռ մի միայն օրինակ կար Եղիշէի գործոյն, որով եւ Բարծուսաւ կարելի համարեցաւ եւ ձեռնարկեց ջնջիլ արժուներեաց յիշատակը։ Արդ, եթէ ճաշոցի բաղամանուն վերնագրոյն ներքեւ տարբեր բովանդակութիւն ունենար Եղիշէի ընթերցուածը, պիտի հետեւէր՝ թէ Բարծուսայի նենգութեան ժաւանակ արդէն կային Եղիշէի պատմութեան ուրիշ օրինակներ եւս, որոց չէ հասած նեստ-

* Ազոնք մէջ եղած զանազանութիւնքն այլ տեղ զբարդաբանն են. տես ի Բզմ։

* Այդ մարդը կը համարուի տարաւ եւ նոյ պատմաբան ժանտի Բարծուսայն. (Ն. Միք. Զմբ. Պատմ. Բ, 182)։

տորականին տապարը, եւ անոցմէ Հանուած է Ճաշոցի ընթերցուածքը Է խնամաբար կամ խանգարման ժամանակ Եղիշէի մի միայն օրինակ լինելն է սխալ, եւ կամ մեր ընթերցուածքն տարբեր բովանդակութիւն ունիւր: Եւ կը հաստատուի երկրորդ կետին սխալն, երբ նշումենք որ Եթէ խանգարուածէն զատ լինէին եւ անեղծ օրինակներ, աղոնց գէթ միոյն անվերջ պիտի հանդիպէր Թովմայ (Թ դարուն), որ յառ անգամ չեղածն իսկ կը սիրէ եղած տեսնել: Սղոյիտի օրինակ Ղազար անգամ չէ տեսած Եղիշէին հաղի քան մի տարի յետոյ. տպաթէ ոչ նորա ութ յիշանակաց բովանդակութեան հետ՝ վաճառայ պատմութիւնն այլ առած եւ աւանդած կը լինէր:

Եթէ ոչ պատմութեան, գէթ Ճաշոցին՝ որ եկեղեցական մտեան էր՝ յատ օրինակներ պիտի լինէին, եւ կային անտարակոյս. սա, կայն Փարպեցին եւ Արծրունեաց պատմիչն աղոնց մէջ եւս նոր բան մի չեն գտած: Եթէ լինէր նոր բան, մենք անգամ պիտի հանդիպէինք անոր. ժամն զի ինչպէս կ'ըսէ Բագմաւէտը, խալճիսն ճառերտիրք յաղորդութիւնն են Հին ճաշոցի. այս ինքն անոր մէջ եղած վկայարանական ընթերցուածքն հանուած եւ առանձին ամփոփուած են՝ աւելի ճոխանալով, եւ կոյուղան Տովական եւ յետոյ Ճաշոցն տիր*: Եւ յիրաւի կը տեսնենք՝ զի նոյն յե-

ղանակն է որ կայ Հին ճաշոցի պատմակին եւ ճառերտրաց մէջ. բայց սակայն վերջինքոք բաց ի Գնունւոյն՝ յեն ժառանգած ի Ճաշոցէ այլ վաճան կամ Սահակ, ոչ այլ մեծ նորութիւններ, եւ ոչ մեր պատմակին բազմանուն վերնագիրը:

Աւելի տեսակետի եւս չէ կարելի Եղիշէի մէջ վաճանայ ջնջուած ընդունել. վասն զի եթէ ըստ Թովմայի զԲարծուսն Հայածողն էր արծրունեաց Մերշապուզ իշխանն՝ եւ ոչ վաճան, եւ արծրունեաց յիշատակի եղծման պատճառն այդ Հայածուսն էր, հարկ էր՝ որ նախ Հայածողի յիշատակն եղծուած լինէր: Իսկ մենք կը տեսնենք՝ որ Մերշապուզ (կամ Ներշապուզ) պահուած է Հոն ամենէն պատուաւոր զրից մէջ եւ յվաճանայի (122-6, 204). պահուած է նոյնպէս ա ի տանէ արծրունեան ՝ անկիւրց սուրբ յիշատակն, եւ ամբողջ ազգատունն՝ Շաւառայ, Շնդին, Մեհրուսն, Պարգեւ, Տաճատ եւ Ապրսամ՝ Եղիշէի այնչափ դրուատած խոստովանող նախարարաց մէջ, Բարծուսայի փոխանակ Մերշապուզ՝ զվաճան ջնջելը կը նշանակէ՝ թէ նորա թշնամութիւնն ամբողջ տոգմին կամ ըստ Թովմ. « տան » Հետ էր. եւ ինչպէս կարելի էր՝ որ հայածին եւ բոլոր վարմին յիշատակը պահէր, եւ ջնջէր անմեղ վաճառայ ոչ միայն զործերը, այլ եւ անուշաւ: Դարձեալ ըստ Թովմայի՝ Բարծուսն թըլ-

* Այս մասին քանի մի տեղեկութիւնք Թիւրքա աւերոց չլինին: — Ճառերտրաց սկզբնաւորութիւնք ժառանգ է, ինչպէս Բագմաւէտը կ'իմացնէ նոյն տեղ, մինչեւ Հ դար, ի ձեռն Սողոմոնի՝ Մարենոցաց վանքի առաջնորդին՝ Գամին ԱՅԻ (1204) գրուած ճառերտրի մի յիշատակարանին մէջ կը կարգաւոր. « Սկիզբն պատմութեանց... սբրց հարց եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց... զորս ի մի կանոնի կարգադրութիւն ժողովեալ առն Աստուծոյ Սողոմոնի՝ Մարենոցաց ուխտին առաջնորդ... ի Թուակասին ՅԻԶ (747)... անուանելով Տաճառիւլ »: Սողոմոնի զորքը քայլ յայլոց կատարելաբար զինուորացուեալ Ժմար դարուն Գրիգոր վարդապետը եւ իւր զործակիցն Կիրակոս, որոց ընդարձակ յիշատակարանը կայ է. ՄԿ. Ա. զերեքսանի վարուց սբր. ըսց ԺՆ հատորը յատկութիւն մէջ (յէջ 46-թ). Դոպո Տաճառիւլը (ճաշոց) ճոխացուցեր են « ըստ ամենայն տանից արժանապէս ի դէպ՝ ստղծարեալ եւ ընթերցուածով պատմականաստիպ (ս. զորք) », եւ մեծ մասամբ ի յունարեւել Թարգմանուած « վարուց սբր. ըսց » կամ « մարտիրոսաց » որ է վկայաբանութեամբ, ընդ ամենն « եւ թշնամութեւն եւ վնց »: Յիշատակարանին առաջին մասնէն վեր ի վերջն ընթերցումի մի այնպէս կը թուի՝ թէ վկայաբանութիւնն այլ Տաճառիւլի (ճաշոցի) մէջ են զերեւ. քայց մտաւոր ընթերցումն ցոյց կու-

տայ՝ թէ « համարաբանութեամբ Տաճառիւլէն » զուրէն անոնք. զի մեր Հին ճաշոցաց եւ ոչ մին ունի զանոնք, քայց ի պատմակէն՝ որոյ վերայ կը խօսուի: Սակայն եւ ստոր մէջ Դեռնդեանց ս. ընթերցուածքը կը վերջանան առանց վկայաբանութեան, եւ վարդանանց միայն ունին Եղիշէի ընթերցուածն՝ յետ սբրազանքի: Մի դէպք՝ որ երկու տանի եւս վկայաբանութիւն ունենայ, զա ճառերտրին է՝ ինչպէս տեսանք յառաջ. — Թոյլ Յայտնաբերը՝ զորք ԺԴ դարս ի տէր իւրայելէ եւ յայլոց. — ապա յայտ է՝ թէ ճառերտրի մէջ ամփոփեցան վկայաբանութիւնք: Աստի եւ մեր ճաշոցի պատմութիւն իւր զուրէն Ղեւոնդեանց վարուց նոյն տանին ծայրը, վարդանանց ընդ-ճ-ով պատմութեամբ, ինչպէս կը գուշակուի Եղիշէի ընդդէմ ճառացի սկզբնաւորութիւնն, եւ իւր ամենամեծ նշանակութեամբ՝ չէր կարող վարդապետի զործոյն նետ նոյն լինել. այլ այն ժամանակաց, յորս զեւ շատ համառօտ էր ճաշոցը (տես ի Պարզաբանութեամբ ԱՅԻ. Յ). եւ իւր մէջ կը ներմտուի քանի մի հաս կամ վկայաբանութիւն՝ որոց թիւը շատ նուազ էր յայնմ. ուստի ոչ յայս կոյս քան Ը դար կամ Սողոմոնի կարգադրութիւնը, ինչպէս կը կարծեն եւ Բագմաւէտը: Բայց Եղիշէոյ ընթերցումն ի ճաշոց մասնիւր կարելի է գեւ յառաջ տանել մինչեւ ի Զ կամ Է դար:

նամի էր ոչ լոկ արծորենաց, այլ մեր բոլոր իշխանաց. « Քսուսթեամբ, կըսէ, զնախա-
րարացն Հայոց առ Պերոզ վարեղով, բազում
ոճիրս արիւնճեղութեան գործեաց » . Թըշ-
նամի եւ Քրիստափոր կաթողիկոսին, եւ հե-
տեւաբար ամբողջ ազգին: Այդպիսի մարդն
եթէ ձեռք բերած լինէր Եղիշէի գիրքը,
յորում ամուսնացած են իւր ատենիք, ոչ թէ
մի անմեղ անձին անունն եւ գործեր, այլ
ամբողջ գիրքն անձնու կ'ընէր: — Այս բո-
լորը նկատելով, շատ բռնագրօս եւ անհիմն
կը գտնենք Թովմայի կարծիքը, Թէպէտ իւր
լինի այն, Թէպէտ յայնմ առած. այս ինքն
Վահանայ մարտակցութիւնը եւ մահէն ընդ
Վարդանանց, եւ նորա յիշատակի ջնջումն
յիշելիչայ: Ի ձեռն օտարի մի, որ Հնուաբեր-
բումը լինի նորա գրած հայ պատմութեամբ,
կամ կտրօտ կարգաւ ալ լինի՝ որք զեռ
Հասարակաց բերանն էին:

Բազմավէպն իրաւամբ կը խորհրդածէ՝ Թէ
Եղիշէի Հինգերորդ յեղանակի մէջ տեղ մի
զգայի է պակասը . ս. Ղեւոնդի ճառն առանց
վերջարանի է: Ստուգիւ պակաս էր ոչ միայն
ճառն՝ այլ եւ անոր վերջին իմաստը, զոր
բարեբախտաբար ամբողջացոյց Անճեւացեան
օրինակն՝ Հրատարակելով յետ տասն տար-
ւոյ: Եւ պակասորդն էր Հետեւեալ նոտրապիր
կտորը. « Արդ մինչեւ ի գալուստն երկրորդ՝
նոյն նախադասութիւն կատարել չարքարանօք
առաքինեացն եւ ընտրելոց նահատակաց, յո-
րաց միջի եւ դռք էք հանդիսացեալ այսօր, եւ
հրապրեալ ի յուսադրուցն ձեր սրբոց հա-
սանել ի գոննդս նոցա, եւ ժառանգորդս խոռ-
տացելոցն յինչ անանց բարոյքեանց ի Քրիս-
տոսէ Յիսուսէ՝ որ է օրինեալ յաշտեանս » .
սպա կու գայ՝ « Յայս վայր խօսեցաւ » եւ
այն: Այս նոր տողերը կը պակասին եւ ճա-
ռընտաց մէջ. որ նոյնն է՝ Թէ դուրս են ըն-
կեր Եղիշէի ընթերցուածին ի ճաշոց մոնե-
լէն յառաջ: Այս պակասորդը չէ կարելի Բաբ-
ծուսիկի կործնեալ խարտիակէ անանց ար-
գիւնք լինել, նախ՝ որ իւր բովանդակութիւնը
զուր է խանգարչին ընծայուած նպատակէն-
եւ երկրորդ՝ որ ահա մի օրինակի մէջ նոյն
կտորին անթերի կայ, եւ կը վկայէ՝ Թէ նեւ-
տորականը չէ դպած Եղիշէի գրութեան,
այլ զազապարտաց անգագուլութեամբ պա-
կասեր է մի մասնից յայլ օրինակը:

Բազմավէպ կը ինքեցնէր եւս, Թէ ըստ
Ղազարայ (206) . Ղեւոնդ կը յորդորէր
զհայս յիշատակաւ Հին սրբոց, եւ նախ Լու-
սաւորի « Համբերութեան », որ է չարչարա-
նաց, եւ այժմ իւր ճառի մէջ կը պակասի
մեր Հօր անունը: Սակայն մեզ դժուարին
կը Թուի՝ որ մինչ այլոց յիշատակը պահուած

է, Լուսաւորչին ջնջումը լինի. Բարծուս
իրեն անծանօթ մեր Հօր Հետ խնդր չուէր:
Ղազարայ խօսքն եւ ոչ կրնայ ակնարկել
ճառին այս ընդհանուր բացատրութիւնը,
« Հրաւիրեալ ի լուսաւորչացն ձեր սրբոց », յորում ոչ « Համբերութիւն » կայ եւ ոչ զայն
ցուցնող չարչարանք: Մենք այս խնդիրն այլ-
ազգ կը մեկնենք, կը դիտենք՝ որ Փարպե-
ցին կը սիրէ ամենայն ուրեք . Լուսաւորչի
անունը տեսնել եւ դնել. Թէպէտ նա իւր
պատմութեան չըլանէն շատ յառաջ է եւ ոչ
մի կապակցութիւն չունի անոր Հետ, բայց
նորա անունն ամենէն յաճախ յիշուածներէն
մին է. իսկ Եղիշէ եւ ոչ անգամ մի կը
յիշէ: Այս բանն արգիւնք է երկու պատմու-
նէրէն՝ զանազանութեան, զոր լաւ ցոյց
կու տայ մանաւանդ Հետեւեալ օրինակը. ուր
Եղիշէ քրիստոնէական ընդարձակ տեսա-
թեամբ կ'ըսէ նախարարաց Համար՝ Թէ « ան-
մեղութեամբ ունէին զուրբ քաղաքութիւն
առաքելոցն եւ զմարգարէից » (29), Ղազար
ազգասիրական ամփոփ տեսութեամբ նոցա
բերանը կը գնէ՝ Թէ « ձնաք... ի ձեռն ա-
մենասուրբ վարդապետութեան նահատակին
Գրիգորի եւ նորին գառակի » (142, 7): Մենք
կը Համարինք՝ Թէ նոյն Հիւսիմար տեսեր է
նա Լուսաւորչի յիշատակը եւ ս. Ղեւոնդի
ճառին մէջ:

Բայց եթէ Եղիշէ բնաւ չէ գրած Վահա-
նայ արծորենույ վերայ, ո՞վ կամ ուսում էր
ուրեմն Թովմայի յիշածը:

Երբ անունն առաջին անգամ նոյն պատ-
մելին քով կը գտնենք. ըստ իրեն՝ նախա-
րարք « խորհեցան թագաւորեացանել զնա
ի վերայ Հայոց » (86) իբրեւ քալ եւ մեծի-
մաստ ոմն. սակայն յետոյ անմիաբան լինե-
լով, նորա Հետ գնացին Հնազանդեցան Վար-
դանայ: Եւ Թէ մեծ պատերազմին մէջ նա
երկրորդ էր յետ սպարապետին, եւ ներ-
կայացուցի իւր տոհմին: Վահանայ ընծա-
յուածն այդ պատերէ կը ցուցնէ՝ Թէ այն Ժա-
մանակ եւս Արծրունեաց տանուտէրն էր. զի
չէր կարող սեպուհ մի քան զիւր նախարարը
բարձրապատիւ լինել: Սակայն Եղիշէ եւ
Ղազար յայժմով տանուտէր կը ճանաչին
զՄերչապուհ. առաջինը կը կոչէ զնա « իշ-
խան արծրունեաց », եւ երկրորդը՝ « տէր
արծրունեաց »: Յազկերտ աւագ նախարարն
ի դուռն կոչելու Ժամանակ՝ նոյն տոհմէն ըզ-
Մերչապուհ կը կոչէ. առ Թեոդոս Թղթոյն
մէջ երեք իշխանք կը յիշուին յանուանէ՝ ու-
րոց մին ինքն է. աղուսից օգնութիւն յղե-
լու Ժամանակ Հայոց զօրք յերկա բաժանե-
լով, առաջինը Մերչապուհ կը յանձնեն « ի
պահապան աշխարհին » . Աւարայրի մէջ նա

կը կարգուի առաջին թեւին զօրագլուխ . խոստովանող նախարարաց մէջ որոշը արծաթաւորներէ յառույժ քանակութեամբ է նաւ Եւ այսպիսի հոյակապ մարդ մի թովմայի պատմութեան մէջ այլ յիշատակ չունի՝ բաց ի հաւածելոյ գիւրծումս։ — Եւ պէտք չէ մոռանալ որ նա կարողացեր է գեղիչէ, ինչպէս կը յիշէ ինքնին։ Նոյնպէս եւ զՂազար՝ յորմէ առած է Վազանայ գործերը (91-3)։ — Ըստ իրեն եւս « մեծ իշխան », է նա, բայց կը յիշուի յետ պատերազմին եւ մահուան Վազանայ (գոցեցեալ իբր յարող անոր)։ Իսկ այս նշանաւոր մարդը, զարմանալի բան, ռոյտրովին անմահութեամբ է իւր ժամանակակից պատմեաց, եւ ոչ թէ կրճատուած՝ որոյ անկարելութիւնը տեսնալը։ Աւանդութիւնն անգամ՝ յորմէ օպտուրէ Թարգեղին, չէ ճանաչեր զնա եւ աւանդեր պատմչին։ Արդարեւ յայտնապէս կը հասկառակի թովմա առաջնոց, Վարդանանց ապստամբութեան ժամանակ զնա շնորով զգիտաւոր զործիչ յարժեքունեաց կամ նախարար՝ փոխանակ Մերշապոյ։ Եւ մենք ստիպուելով հաստատել ժամանակակիցաց, եթէ չուզենք բոլորովին ուրանալ իւր յիշած Վազանայ գոյութիւնը, գոնէ անհրաժեշտ կը համարենք հետացնել զնա Վարդանանց օրերէն, եւ անստուգութեան մասանել։ Ենթադրուին եւս չէ ընդունել զնա Նորահայրի մէջ։

Սակայն թովմա իւր մտքէն չէ հնարած Վազանայ պատմութիւնը, այլ կ'ըսէ՝ թէ զըստած է զայն « ի Համաստութեան Արքահամա խոստովանողի » (88)։ Ի՞նչ գիշեր է այդ։ — Մերսով պ երց (Ժ դարուն)՝ Կաւանդէ իւր գրութեան յիշատակարանի մէջ (Սոփ. 2, 138), թէ իւր գործը, որ է պատմութիւն հայոց, քաղեր է « յԱրեւելից գոյոց՝ ի Հայոց մնացորդացն պատմութեանց »։ Նախորդ դարուն մէջ թովմա եւս տեսեր է Արեւելեաց գիրքը։ « զոր շարագրեաց, կ'ըսէ, Երանելի խոստովանողն՝ Քրիստոսի Արքահամ ի գեղջէն Արածոյ » (70), եւ անոր միջէն ցոյց կու տայ Շմաւոնի վկայութիւնը, այն՝ որ սպուռած է ի Սոփերս (Ի, 7-54)։ Երկու պատմեացդ բացատրութիւններէն այս կը հետեւի, թէ կար ճառընտրի ոճով հաւաքածոյ մի գանձաւան պատմութեանց, որոյ անունն էր Արեւելից գիրք, եւ յորում կային Արքահամի թարգմանած վկայաբանութիւնքն իւրրեւ զիւրաւոր կամ յառաջագետ նիւթ, որոյ համար այս բացատրութիւնը կ'ընէ թովմա, « Ի գիրս պատմութեան վկայեցեցն, որ Արեւելեայ ասի գրոցն վերագրութիւն », իբրեւ թէ միայն կամ նախ « վկայելոցն » յատուկ լինէր գիրքը։ Կային դարձեալ անոր մէջ

« Մնացորդք հայոց պատմութեանց » զոր գործածներ է Մերսովայ։ Այդ Մնացորդաց հետ ինչպէս իմաստիւ նոյնպէս եւ ներթով մի կը կարծենք Արքահամա Համաստութեանը Մերսովայ գործը « ծաղկաբայ » է ի Մնացորդաց հայոց կամ ըստ մեզ ի Համաստութեան։ ապա յայտնի է թէ սա աւելի ընդարձակ էր, եւ կրնար բովանդակել մինչեւ Վազանայ արժունեոյ լիկ ա՛յլ՝ նորա ժամանակակիցաց հետ, եւ աւանդել թովմայի։ Սակայն այդպիսի առասպելայօղ մէկ մի չէր կրնար Վարդանանց ժամանակակից Արքահամա գործ լինել։ այլ արժունեակ տո՛ւմի փառաց նախանձաւորի ուրումն, որ զուցէ հանդիպելով անմահութեամբ վաճառ արժողակի անունն մի, փափաքեր է Վարդանանց քաջազանց մէջ խառնել զնա իբրեւ նախարար, չունելով մի առջեւ գեղիչէ եւ զՂազար՝ որ հակառակը վկայէին իրեն. եւ կցեր է իւր գրածն Արեւելից գրոց Մնացորդաց հետ կամ խառնել անոր մէջ։ Իսկ թովմա համարներ է եւ զայն գործ Արքահամա վկայաբանութեանց թարգմանչին (ինք շարագրի կը կարծէ), եւ կոչեր է « Համաստութիւն Արքահամա »։ մինչ համաստութեան ամբողջ Հայոց մնացորդքն իսկ կամ Համաստութեանցն այլոց գործեր էին, եւ Արքահամ միայն վկայաբանութեանց թարգմանչին էր։ Այս կարծիքն աւելի կը հաստատուի, եթէ նկատենք՝ որ Մերսովայ այլ չի ճանաչեր կամ յիշեր զԱրքահամ իբր հեղինակ Մնացորդաց։

Գ. Սակայն պէտք է պարզել ճշդոյ մեր նազրին խնդիրը։ Եթէ անընդունելի է արժունի վազանայ — հետեւաբար եւ նոյն տոճմէն Սահակոյ մի — գոյութիւնն Եղիշէի հարազատ բնագրի մէջ, ապա յայտնի է՝ թէ առանց ճշդոյ եղիշեան ընթերցումածի մէջ եւս յայային. որով եւ մենք եւս հակամիտ ենք կարծելու՝ որ անոր վերնագրին մէջ յիշուածները լինին մամիկոնեանն Վազան եւ քաղաքատնին Սահակ. եւ այս այնու մանաւանդ՝ որ ինչպէս վերնագրեալ « սպարապետաց » մէջ անյարմար էր տեսնել Գնունի կամ Դիմաքսեան սոսկ գործավարներ, նոյնպէս եւ այլ ո՛ր եւ Վազան կամ Սահակ մի որ չեն սպարապետք։ Իսկ մամիկոնեանն Հմայեակ յետ Վարդանայ անկման հրամանաւորութիւնն ըրաւ (Ղ. 216). իւր որդին յայտնի սպարապետ է, եւ Բագրատունի մարզպան (Ղ. 2369). որով երեքին այլ ուզողակի կամ անուղղակի կը յարմարի վերնագրին « սպարապետ » անունն։ Եղիշէ զՂ. 216-մայեակ « երանելի » կը կոչէ, եւ Ղազար « սուրբ »։ որ նշան է թէ Վարդանանց հետ կը տօնուէր. զի թէպէտ ոչ նոյն օրը, բայց

նոյն պատերազմի մէջ մեռաւ վկայութեամբ: Ղազար « սուրբ » կ'անուանէ եւ զՍահակ, որ նշան է՝ թէ սա այլ կը յիշատակուէր եւ կեղեցւոյ մէջ: Բայց Վահանայ համար չենք գիտեր թէ արժատեսցած է այդ պատուոյն, բայց եթէ չ'աղոցէս:

Սահակն վերնագիրն ի՞նչ յարնութիւն ու ներ իշխանայ ընթերցուածին հետ. արդեօք վերնագիրն մէջ յիշուած բոլոր սպարապետաց վարքը նոյն պատմիչն էր աւանդած, թէ զանազան պատմիչներէ քաղուած էր ճշարտի մէջ, եւսմ թէ բոլորին յիշատակութիւն չկար, այլ անմանց միայն:

Վերնագիրը կ'իմացնէ՝ թէ ընթերցուածին մէջ պիտի պատմէ յիշեալ սպարապետաց « վկայութիւնը », այս ինքն մահը: Եղիշէի ընդհանուր պատմութեան մէջ Վարդանայ եւ Հմայեակայ մահերը կան մինչև ցայսօր. բայց Սահակայ եւ Վահանայ ոչ մահերը եւ ոչ անուանքը կան, եւ չէին կրնար լինել. զի Սահակ^ա կ'ընկերի Վահանայ ապստամբու:

* Հին ժամանակ քաղաքական նպատակաւ ընդ նեթանոս պատերազմաց մէջ ընկածներն այլ կը տօնէին երեքն, իւրեւս ս. Վրթանէն զՎալէ մամիկոնեան սպարապետ, այս մտածութեամբ՝ որ եթէ թշնամիք տիրէին աշխարհին, « զիւրեանց... զօրէնք սուս արդեօք նստատեին », եւ այդ չարեաց առաջն տուողն արժանի դատեց տօնուելու (Բուշ. Գր. ԺԱ), Վարդանայ առկել իրաւունք նստած այդ պատուոյն ի՞նչ յիշ անկաւ. զի Եղիշէ կը զօր սխեցեւոյն համար՝ թէ « ոչ յիշեցաւ անուս նորա ք մէջ սրբաց, եւ ոչ մատեաւ յիշատակ նորա ստալի սուրբ սեպանոյն յեկեղեցւոյն » (247). ապա յայտնի է թէ Վարդանանք կը տօնուէին իւր օրերէն սկսեալ:

Մեծին Վահանայ ք վերս պարսից զէժ տուած կըռուոյն մէջ էր՝ որ ընկաւ վերջիշեալ « սուրբն » Սահակ. նորա նեա եւ « սուրբն » Վասակ մամիկոնեան, որոյ երեսը նշուից լուսաւորեցան մարտն յառաջ (Ղ. 409). Թող սոցա միւս նաւատակակցեք նոյն իւր կուտայ մէջ, եւ յատկապէս « սուրբն » Յազը սխե՛ն՝ որ գիրք էր բառուի, եւ չուզելով ուրանալ՝ կը գրէ խառուի: Հաւանական է՝ որ սոցա նա կը տօնուէին Վարդանանք օրը, ինչպէս ցոյց էաւ ասց Սահակայ ա. նուրը հայոցի պատուոյն մէջ. (Թէ եւ Յազը տօնածին կը յիշուէ ք Յազայ:) Եթէ այս կարծիաց նակատակի տօնելի վարդանանք ԹԱԶ (1036) սահմանադր թիւը, ոչեւն է գիտել՝ որ նկատոյն տօնացոյցը, հայոց, յայտմաւուրք եւ մանեանսք մեր պատառնիլը՝ չուինք զայն. իսկ նորագոյնք կամ նոյնպէս չուինք, եւ կամ կը զննեն ԿԹ (80,000) կամ ԹԱԶ, որ ելան է՝ թէ նոր յաւելուանք են:

^ա Դա այն Սահակն է, որոյ խնդրանք՝ կ'ըսէ Խոբենացի (Ա. Ա) Թէ քրքր է իւր պատմութեան ք խոր ծերութեան (Գ. 45): Թոժմ. արժ. կը սխալի՝

Թեան ժամանակ՝ որ պատահեցաւ 482 տարւոյն երկրորդ կիսուն^ա, եւ Վահան կը մեռնի խաղաղութեամբ եւ շատ ու ջան զնա. իսկ Եղիշէ իւր յաւատարման մէջ կը գեւուցանէ՝ թէ եօթն յեղանակաց մէջ վարդանանք պատերազմի չըլանէն անդր պիտի չանցնէ. եւ ութերորդն ամիսի պատմութիւն մ'է: Ոչ միայն իրենց մահուան, այլ եւ ո եւ գործոյ առթիւ չէին կրնար նոքա յիշուիլ նոյն պատմէն, զի 451 տարւոյն Վահան գեա « յոյժ աղայ » էր (Ղ. 324), նոյնպէս պիտի լինէր եւ նորա ժամանակակիցն Սահակ. Եւ որպէս զի Եղիշէ նոցա մահը կարենար գրել, պէտք է՝ որ շատ երկար ապրած լինէր, եւ արդէն վաղուց գրած ութ յեղանակաց վերայ ուրիշ մի կամ ուրիշներ այլ յաւելած: Իւր նմիման թուականը չեն աւանդեր մեզ ոչ Յայսմաւուրքն եւ ոչ իւր վաւուրց պատմութիւնն ի Սոփերս (ԺԱ). եթէ մինչեւ Վահանայ օրերն ապրած լինէր, զոր չենք կարող հաւատալ, կրնար թերեւս գրած լինել նա եւ նորա (անշուշտ գործոց՝ եւ ոչ մահուան) եւ Սահակայ « վկայութեան » վերայ: Բայց իւր վաւուրց գրիչը (Սոփ.) կ'իմացնէ՝ թէ նորա գրոց մէջ գտած է մինչեւ « զքահանայիցն եւ ամենայն սրբոցն (ուստապահ նախարարաց) մարտն որ մարտեան են պարտեցին քրտնադրել » . այն է մի բըռնաւորի (Յազկերտի) ժամանակ կատարուածը. մինչ Սահակ Պերողի ժամանակ մեռաւ, եւ Վահան սորա յաջորդաց: Եղիշէի վարուց

միացնելով զնա Սահակ աստեղտի եւ սպարապետի նեա (82), որոյ մահուան ժամանակ Մովսէս զեռ աղայ էր: — Մեկ նա չենք փախաքի պատմաւոր մտայն մի երկդայակաւով արժանանալ « պատմական շշուփին որոնալ » պատուոյն:

* Ապստամբութեան սկսաւ՝ առիթ տուեով Վահանայ անան շիփին ք վերս՝ « յամի քսաներորդի հինգերորդի Պերող » (Ղ. 338), եւ տեւեց մինչեւ Վաղարշու առաջին տարին, որ է 484 Վերջեր (Ղ. 20): Պերող թագաւորած է ըսա Նորդիկի — որոյ ժառագր. ցուցեց զորոնածան ենք միշտ — բուն 559 տարւոյն առաջին կեսուն, յետ յաղթնու իւր ետքը երկուսայ մարտի. Եղիշէ (351) եւ Ղազար (325) եւս նոյն տարին կը հայտնեն նորա դաւանաւորութեան ժամանակը: Արդ, 459 ի կէտը՝ ցաւ. 11 հայ. տարեգումին նա. չուիցով տաւիլին տարի, նորա « քսաներորդ հինգերորդ » տարին կը լինի 482 աւ. 11 — 485 աւ. 11. եւ ապստամբութիւն սկսաւ 482 ի աշնան, յետ որոյ « ի հանդէսս մեղացեալն տանուէին » (Ղ. 384). եւ այլն: Հ. Չամչեան զայն 481 ի կը զնէ, չէտեմք ինչու. նոյնպէս եւ Հ. Գաթրճեան ք Տիւր. Պարս. եւ սր. Խաւթեան անոր կը նեախէ ք Ղ. Փ. Խ քրքի՝ քրքի (յէշ 102, 25): Իբր « քան զչառս ստուգալուն »:

գրութեան ժամանակն անկայտ է. սակայն Առողիկ եւս ի դարուն կ'իմացնէ՝ թէ Վա-
հանայ եւ նորա երբայր մասին « ուսուցանէ
քեզ Ղազար Փարպեցի » (Բ, Բ), եւ նորա
հետ չի յիշեր եւ զԵղիշէ իբր պատմիչ Վա-
հանանց։ Այլ եւ ոչ Սեբեոսէ զդարուն զը-
տեր է աւելի բան « ի ձեռն այլոց » որ է
Եղիշէի* գրուած պատմութեան մէջ, բայց
մինչեւ այն տեղին՝ յորում կը պատմուի՝ թէ
քահանայապետ « կատարեցին զնահատակութիւնս
իւրեանց յԱպր Եւազր՝ մերձ ի Նիւապուռ
քաղաքի, ի տեղումն որ կոչի Թէաբղունի »
(43)։ Ապա ուրեմն, Եղիշէ ութ յեղանակէն
աւելի չէ գրած. այնու մանաւանդ՝ որ ինք
Սեբեոս կը սկսի պատմել Վահանայ գործերն
իբր զեռ չգրուած յԵղիշեայ։

Պիտի կարծէինք թէ Ճաւոցն իւր յիշած
սպարապետաց վկայութիւնքը զանազան պատ-
միչներէ քաղած եւ միացուցած էր, եթէ
չլինէին վերնագրին այս բառերը, « որք մե-
ռան ի մեծ պատերազմին »։ Ոչ Եղիշէ եւ
ոչ այլ պատմիչք, եթէ նոցա խօսեցրը քա-
ղաւած էին հող, չէին կրնար գրած լինել՝
թէ Սաւահ եւ Վահան մեռան Վարդանանց
հետ « ի մեծ պատերազմին »։ Այս խօսքը
եթէ սխալ չենք կարգար, — զի Բագմամիպի
մէջ ի ՄԵՍՐ կարգացուեր է ի ՔՄ. եւ ՊՍ.
(տերազմին)՝ ինչպէս եւ Հետեւեալ ՊԱՐՄԻԾ
բառերը չեն նշմարուած*, — յայնժամ հարկ

է ըսել՝ թէ մեր գրչագիր զաղափարողն է
զրեր զայն անգիտութեամբ՝ հակառակ ըն-
թերցուածին. կամ մանաւանդ պէտք է որ
բաց յԵղիշեայ՝ ուրիշէն քաղուած չլինէր
նոյն ընթերցուածն, որպէս զի զաղափարողն
իւր առիւն չունենալով՝ չգրիտ տեղեկութիւն-
քը, կարենար այդ սխալը գործիլ իւր վեր
ի վերջոյ՝ ժամոթութեամբ յիշեալ անձանց։

Մեր կարծեօք ամբողջ վերնագրին իսկ օ-
րինակողին է. եւ զայս կը հաստատուի վեր-
նագրին եւ ընթերցուածոց մէջ եղած ուղ-
ղագրական զանազանութիւնը։ Առաջնոյն մէջ
յանգի յ տառը միտ կը պակասի, եւ ըն-
թերցուածոց մէջ միշտ անթերի է։ Եթէ զա-
ղափարողն երկու մասանց եւս ստույ օրինա-
կիչ լինէր, կամ երկու մասանց՝ մէջ այլ պիտի
գրէր յ, եւ կամ ոչ միայն մէջ պիտի չգրէր.
ուրեմն հարկ է՝ որ աղոնց մին նոր լինի։
Վերնագրին առանց ընթերցուածոց չէր լի-
նէր, բայց ընթերցուածքն առանց այդ վեր-
նագրին կրնային լինել. ուրեմն նոյն է վեր-
նագիրը, զոր գրելու ժամանակ հեղինակը
(նոյն ինքն մեր գրչագրի զաղափարողը) չէ
զգացած գոյութիւնն եւ զրելու պէտքն այն
տառին զոր չէր հնչեր, եւ այնպէս զանց է
ըրեր ուրիշ շատ օրինակողաց նման. իսկ ըն-
թերցուածքը նիւթապէս օրինակելով, յ տա-
ռը՝ զոր գտեր է անոնց մէջ՝ պահէր է։ Եւ
արդէն ճառընտրաց մէջ Եղիշէի նոյն ընթեր-
ցուածը զանազան վերնագրեր կը կրէ. այդ-
պէս պիտի լինէր եւ Հին ճառացոց մէջ, վեր-
նագիրը մատնուած լինելով զաղափարողաց
կամաց։ Որով մեր օրինակին զաղափարողն
այլ իւր կողմանէ անճամտութեամբ միացուցեր
է « ի մեծ պատերազմին » ալ եւ այլ ժա-
մանակներ ապրած եւ մեռած սպարապետ-
ները, զուցէ նոյն օրը տօնելու համար, —
զՎահան այլ խառնելով սրբոց մէջ, — որոց
չոյ երկոց վկայութիւնը կը պատմէր Եղիշէի
ընթերցուածն, եւ ոչ քնաւ բոլոր հոն յիշա-
տակիցը։

Շարաշարեցի

* Իւ ոչ Ղազարայ. որովհետեւ Սեբեոս « ի ձեռն
այլոց » գրուածը թողով, կը խոտանայ եւ կը գրէ՝
ինչ որ չէր գրուած նախ քան զինք. ինչպէս եւ « զայն
ամենայն որ ի Պերողի ժամանակն եղեալ չարութիւն »
(Տգ. Կ. Կոլ. 1851, չէ՛ 43). եւ Գ. զգր. Ա. զիւրոյն
մէջ կը սկսի նկարագրել Վահանայ գործերը. կ'ընծայէ
տնոր « երեսուն հազարու » պատերազմ մի « ի գալտին
Գեբանայ », եւ Պերողի յալորք կը ՎՄ-տան մարզակ-
նաբազդ կը զնէ զՎաւառ, մին արուստը եւ միւսն հա-
կառակ Փարպեցեայն։ Այս խօսքը քրից կու տան թէ
նա եւս չէ տեսած Ղազարայ պատմութիւնը։ — Զար-
մանալիք բան. որչափ կանոնաւոր է եղեր Եղիշէ մեր
մատենագրաց, այնչափ եւ Ղազար սահառածանութ։

* Սակայն այդպիսի ընթերցումն մի շնուած կը
թուի մեր մի Յայտնուաւրքն (1427 տարւոյն), երբ Վար-
դանանց քանի վերնագրեր կը զնէ, « Սիբե-Յ. Վարդան-
այն »։

եւ այլ զտարացն հոյոց, որք խորհրդան է ի քն զտո-
ր-պէս ի պորից »։

